

‘તત્ત્વમસિ’ નવલકથાનું વિષયવસ્તુ

ડૉ. રોશનીબેન આર. પટેલ

કે-૨, કૃણાલ રેસિડેન્સી, મહેસાણા, ગુજરાત

ગુજરાતી સાહિત્યમાં નવલકથાક્ષેત્રે એક અલગ ઓળખ ધરાવતા ધ્રુવભટ્ટ પાસેથી મળતી નવલકથાઓ પણ કંઈક અલગ વિષયને રજૂ કરતી મળે છે. ઈ.સ.૧૯૯૮માં ભારતીય સંસ્કૃતિનું ચિંતન કરતી પ્રકૃતિ પરિવેશ ધરાવતી કથા ‘તત્ત્વમસિ’ આપણને તેમની પાસેથી મળે છે. દિલ્હી સાહિત્ય અકાદમીનું વર્ષ ૨૦૦૨નું પારિતોષિક મેળવનાર આ કૃતિ પ્રકૃતિ સાથેના સહજવનને તેમજ ભારતીય સંસ્કૃતિના ઊંડાણને રજૂ કરે છે. નવલકથા પરથી બનેલી ગુજરાતી ફિલ્મ ‘રેવા’ પણ ઘણી પ્રશંસા પામે છે.

કથાનો નાયક મૂળ ભારતીય છે. પણ વર્ષોથી વિદેશ વસવાટના કારણે ભૌતિકવાદી સંસ્કૃતિને જ મહત્વ આપે છે. તેના પ્રોફેસર તેને આદિવાસી સંસ્કૃતિના અભ્યાસ માટે ભારત મોકલે છે. અહીંયા આવ્યા બાદ તેના આદિવાસી પ્રજા સાથેના સહવાસ બાદ તે ભારતીય સંસ્કૃતિ અને આ અભાણ પ્રજામાં રહેલા અપૂર્વ પ્રેમ અને શ્રદ્ધાને પામે છે. નાયક અમેરિકામાં આદિવાસી સંસ્કૃતિ અને માનવસંશાધન વિકાસના હિમાયતી પ્રોફેસર રુડોલ્ફનો વિદ્યાર્થી છે. પ્રોફેસર તેને આદિવાસી સંસ્કૃતિના અભ્યાસાર્થે ભારત મોકલે છે. નાયકની અનિચ્છા હોવા છતાં તે ભારત આવે છે. અમેરિકાથી આવીને ગાડીમાં જતી વખતે વહેલી પરોઢે ‘નર્મદે હર!’ ના અવાજથી નાયક જાગી જાય છે. તેની સામેની સીટ પર બેસેલા માજી સિક્કો નદીમાં નાખીને નદીના દર્શન કરે છે. થોડીવારમાં તેમની બાજુમાં મુસ્લિમ મુસાફર નમાજ પઢે છે. આ જોઈને નાયક જુદા ધર્મો, જુદી ભાષા, અલગ રીત-રિવાજો હોવા છતાં તેમનામાં કંઈક સામ્ય હોવાનો અનુભવ કરે છે. આદિવાસી કલ્યાણ કેન્દ્ર પર પહોંચવા માટે તે આગળની ટ્રેનપકડે છે. તેની સાથે કેટલાક આદિવાસીઓ પણ ચઢે છે. સ્ટેશન પર ઉતર્યા બાદ આદિવાસીઓ તેનો સામાન ઉઠાવામાં મદદ કરે છે પણ તે ના પાડે છે. સવાર થતાં ગુપ્તાજી અને સુપ્રિયા તેને લેવા માટે આવે છે. ગુપ્તાજીના ઘરે રાતવાસો કરીને કેન્દ્ર પર જવાનું નક્કી થાય છે. ગુપ્તાજીના બા પાર્વતીબા સાથે નાયક ઘણી વાતો કરે છે અને તે વાતોમાં પોતાના નાનીમાના ઘરમાં વિતાવેલા બાળપણને યાદ કરે છે. બીજા દિવસે આશ્રમ જતી વખતે કુદરતી સૌંદર્યની સાથે જ આદિવાસીઓના સ્વભાવની ચર્ચા થાય છે. તેમજ બિતુબંગા દ્વારા જંગલમાં બનાવેલા વિવિધ સ્થાનકો, બગીચાઓ અને વ્યાધના ચિત્રની ચર્ચા થાય છે. સુપ્રિયા આશ્રમમાં જ રહીને આદિવાસીને રોજગારી મળી રહે તેવા ઉદ્યોગો ચલાવે છે. નાયકના રહેવાની વ્યવસ્થા પણ કેન્દ્રમાં જ કરવામાં આવેલી છે. આશ્રમના રસોડે રસોઈ બનાવનાર કમળાની ઉંમર, તેની અસ્વસ્થતા અને અસ્વચ્છતા નાયકને અકળાવે છે. સુપ્રિયા મધઉછેર કેન્દ્ર સ્થાપવાની કાર્યવાહી માટે જબલપુર જવાની હોય છે. પણ નાયક ત્યાં જવા તૈયાર થાય છે.

બિતુબંગા નાયકને સ્ટેશન મુકવા જાય છે. રસ્તામાં પાંદડાના થોડા જ અવાજથી બિતુબંગા કાલેવાલી માના આગમનને ઓળખે છે. રસ્તામાં કાલેવાલીમા અને સાઠસાલી આદિવાસીની ચર્ચા થાય છે. સ્ટેશન પર ટ્રેનની રાહ જોતી વખતે નાયક નાળામાં પડે છે જ્યારે ભાનમાં આવે છે ત્યારે નર્મદાના ખોળે શાસ્ત્રીજીના મંદિરમાં હોય છે. કીકો વૈદ તેની સારવાર કરે છે. શાસ્ત્રીજી સાથેના સહવાસ દરમ્યાન આપણા દેશની સંસ્કૃતિ, ધાર્મિકતા, અધ્યાત્મિકતા વિશે ચર્ચાઓ થાય છે. આશ્રમ પાછા જતી વખતે હરિખોલ જગ્યાના અદ્ભૂત સૌંદર્યના વર્ણનો આવે છે. રસ્તામાં ગંડુ ફકીર મળે છે. તે સુપ્રિયાના ઘરે રોટી ખાવાની વાત કરે છે. આગળ જતા એક ગરીબ આદિવાસી તેમને પોતાના ઘરે જમવા લઈ જાય છે.

પણ માત્ર મહુડી સિવાય ઘરમાં કશું હોતું નથી ત્યારે ગંડુ ફકીરમહુડી પી લે છે. સુપ્રિયા મીઠાનો દાણો ખાઈને તેનું માન રાખે છે. ફકીર અને સુપ્રિયા હવે આખો દિવસ જમતા નથી. આ બધું જોઈને નાયક ચીડાય છે પણ આગળ જતા આ બધી બાબતોમાં જ દેશને ટકાવી રાખનાર શક્તિ રહ્યાનો અનુભવ કરે છે.

નવા સત્રથી નાયક શાળા શરૂ કરવાનું વિચારે છે તેથી તે તાલુકાના સ્થળે જવા નીકળે છે. પુરિયા સાથે આવે છે. પુરિયા પાસેથી આદિવાસીઓનાગીતો વિશે નાયક જાણે છે. તેમના ગીતોમાં વાર, તહેવાર, ઋતુ, ઉત્સવોની સાથે જ આર્થિક બાબતો પણ વાણી લેવાયેલ હોય છે. કીકા વૈદના ઘરેથી ગોરાણી દ્વારા બિતુબંગા અને સુપ્રિયાની મા વનિતાની થોડી માહિતી મળે છે ત્યાંથી પાછા ફરતી વખત બિતુબંગા દ્વારા બનાવેલ 'ભીમ તકિયા'ની કલાકૃતિ તેમજ બાબરિયા અને લોટિયા દ્વારા જિદાસાગબાનના વૃક્ષની અને રાણીગુફાની માહિતી મળે છે. નાયક તેના અમેરિકન દોસ્ત જિમીને યાદ કરે છે. તેના કહ્યા મુજબ તેના દાદાને રાણીગુફામાં રખાયા હતા. નાયક કોઈપણ કથા પ્રત્યક્ષ જોયા વગર સાચી માનવા તૈયાર નથી. આશ્રમમાં શાળાની સાથે જ 'આદિવાસી વિવિધલક્ષી સહકારી મંડળી' ની સ્થાપના થઈ ચૂકી છે. નાયક આ બધા કામોમાં જોડાઈ ચૂક્યો છે.

પુરિયાની ડાકણ બનવાની ઘટના બને છે. પુરિયા પાસેથી તેની બહેનનો દિકરો અડધો ખાધેલી હાલતમાં મળે છે તેથી તેને ડાકણ માનીને એ લોકો તેને મારી નાખવા તૈયાર થાય છે. સુપ્રિયા ઝુરકાને મોકલી ગંડુ ફકીર અને કાલેવાલી માની મદદથી પુરિયાને બચાવી લે છે. ચોમાસામાં ચર્તુમાસ દરમિયાન નર્મદાની પરિક્રમા કરનાર પરિક્રમાવાસી આશ્રમમાં આશ્રય મેળવવા આવે છે. વરસાદ વધારે પડતો હોવાથી ઘણા ઉદ્યોગો ચર્તુમાસમાં બંધ રહે છે. શાસ્ત્રીજી પણ આશ્રમમાં જ આવીને રહે છે. શાસ્ત્રીજી દ્વારા ભારતીય પરંપરા, રીત, રિવાજો, મેળાઓ વગેરેના પાછળ રહેલા તત્ત્વજ્ઞાનની ચર્ચાઓ થાય છે. મધઉછેર કેન્દ્રની શરૂઆત કરવાની હોવાથી લક્ષ્મણ શર્મા આવે છે. તે સંપૂર્ણ માહિતી અને સ્લાઈડ શો દ્વારા તેની તાલીમ આપે છે. પણ આદિવાસીઓમાં રહેલી માન્યતાઓ, અંધશ્રદ્ધા દૂર કરવી સહેલી બાબત નથી. બિતુબંગાના ગામથી શરૂઆત કરવાનું નક્કી થાય છે. દિત્યા નામનો ભીલ જે વર્ષોથી આ મધ પાડવાનું કામ કરે છે તે આનો વિરોધ કરે છે. તેમ છતાં બિતુની પત્ની મધની પેટી કરવા તૈયાર થાય છે. આગળ જતા દિત્યા પણ જોડાય છે અને તેની પાસે રહેલી મધમાખીની માહિતી અચરજ પમાડે તેવી હોય છે. મધઉછેર કેન્દ્રનું કામ શરૂ થઈ ગયા બાદ ત્યાંની શાળામાં પંજવાણીનો કાર્યક્રમ રખાય છે. દરેક આદિવાસી કાર્યક્રમ જોયા બાદ કંઈકને કંઈક ભેટ મુકીને જ જાય છે. આ બધી ઘટનાઓ પ્રસંગોની ડાયરી નાયક પ્રોફેસરને મોકલે છે. તેમજ લ્યુસીને પત્રો દ્વારા બિતુબંગાની કલાકૃતિ અને શ્વાનમંડળના ચિત્રોની માહિતી મોકલે છે.

જંગલમાં એક વાઘ માણસખાઉ બન્યાના સમાચાર ફેલાયા છે. આદિવાસી પોતાની રીતે સચેત બનીને કામ કરતા થયા છે. કેન્દ્રના કાગળના કારખાનામાં બાબરિયાનો હાથ આવી જાય છે તેને દવાખાને પહોંચાડીને પાછા ફરતી વખતે બંગા પર વાઘનો હુમલો થાય છે. ઘણા પ્રયત્નો છતાં પણ બંગા બચી શકતો નથી. વનરક્ષક ખાતાના અધિકારી કેન્દ્ર પર આવીને વાઘને પકડવાની યોજના બનાવે છે. બિતુ તેને મારી નાખવાની વાત કરે છે. વાઘ એક રાત્રે તળાવના ગલસંટામાં ફસાય છે. સવારે તેને પાંજરામાં પુરવાનું નક્કી થાય છે. પણ સવાર થતાં પહેલા બિતુબંગા વાઘણને છોડી દે છે કારણ તેના બચ્ચાં હોવાથી તે વાઘણ વગર કેવી રીતે જીવી શકે ? વાઘણને છોડ્યા બાદ તે બંગાની માફી માંગવા નું પણ ચર્ચમાં જઈને નક્કી કરે છે. બિલેશ્વરના જંગલોમાં ભયાનક આગ લાગે છે. સુભાષબક્ષી અને તેના સાથીઓ તેમજ નાયક અને તે વિસ્તારના વિષ્ણુ માસ્તર અને તેની પત્ની લોકોને સલામત સ્થળે ખસેડવાનું કામ કરે છે. જ્યાં તેમની સમજાવટ કામ નથી લાગતી ત્યાં ગંડુ ફકીર આવીને મદદ કરે છે. વિષ્ણુ માસ્તર દ્વારા આદિવાસીઓના બાળકોને ભણાવવાના પ્રયત્નો નાયકને અચરજમાં મુકી દે છે. વરસાદ વરસતા આગરોકાય છે અને તે ગામને ફરી વસાવવાનું કામ ચાલુ થાય છે. બિલેશ્વરમાં ફુલોની ખેતી શરૂ કરાય છે અને વિષ્ણુ માસ્તર દ્વારા શાળા પણ શરૂ થાય છે. તેથી આદિવાસીઓને રોજગાર

અને ભાણતર બંને મળવાનું શરૂ થાય છે. લ્યુસી કેન્દ્ર પર આવે છે. સુપ્રિયા દ્વારા સંગીત સમારોહનું આયોજન થાય છે. બિલેશ્વરની પુનઃસ્થાપના પછી નાયક સીધો સમારોહમાં પહોંચે છે. સમારોહ બાદ લ્યુસી સાથે નર્મદા નદીના કિનારે ફરતી વખતે પરિક્રમાવાસી મળે છે અને તેની સાથે ચર્ચા થાય છે. લ્યુસી થોડી યાત્રા પગપાળા કરવા માંગે છે. અમરકંટકથી યાત્રા કરે છે. શાસ્ત્રીજી દ્વારા નદીના સાગરસંગમ, નર્મદાષ્ટક, પીપળાના પવિત્ર- અપવિત્રપણા પર ચર્ચાઓ થાય છે. લ્યુસી નાયકને પાછા ફરવાનું પૂછે છે ત્યારે નાયક હજી અહીં રોકાઈ પોતાના જીવનના સત્યને જાણવા માંગે છે.

લ્યુસી દ્વારા આકાશદર્શન, જંગલના વિવિધ સ્થળોની મુલાકાત, બિતુબંગાની કલાકૃતિની મુલાકાત તેમજ તેના પાછળ રહેલી આ પ્રજાની માન્યતાઓ સુપ્રિયા દ્વારા જાણે છે. નાયક અને લ્યુસી સાઠસાલી આદિવાસીના ડાયાને મળે છે. તેમના દેવતા તારા વિશે, જિદાસાગબાન વિશે રાણીગુફા વિશે માહિતી મેળવે છે. કાલેવાલી મા સાથેની પ્રત્યક્ષ મુલાકાતમાં આદિવાસીઓની ખાસિયતો, માન્યતાઓ જાણવા મળે છે અને સાથે જ મા અહીંયા આવવાનો માર્ગ દુનિયાને ન બતાવવા પણ કહે છે. જેથી જે થોડા આદિવાસીઓ બચ્યા છે તેમના જીવનમાં ખલેલ ન પહોંચે.

લ્યુસી મુંબઈ જતા પહેલા નર્મદાના સાગરસંગમ પર નાયક સાથે જાય છે. ત્યાંથી પાછા ફરતી વખતે સ્ટેશન પરથી નાયકની બેગ ચોરાય છે ત્યાં કોઈક તેને પરિક્રમાવાસી સમજે છે. નાયક તે ગેરસમજ દૂર કરતો નથી. પણ પોતે જાત સાથે જુદું બોલ્યો હોવાથી પસ્તાય છે. ભરૂચના ઝડેશ્વર મંદિરથી કેન્દ્ર સુધી નર્મદાની પગપાળા યાત્રા કરીને પાયશ્ચિત કરવાનું ક્કી કરે છે. રસ્તામાં નદીના ઘણા રૂપ જોવા મળે છે. કાબાઓ દ્વારા લૂંટાયા પછી તેને તેના જીવનના લગભગ બધા પ્રશ્નોના જવાબ મળી રહે છે. સતત પ્રવાસ અને થાકના લીધે નાયક નર્મદાના કિનારે સુન્ન અવસ્થામાં પડ્યો હોય છે ત્યારે એક નાની બાળા તેને મકાઈનો ડોડો આપીને 'લે ખાઈ લે' કહીને બોલાવે છે. નાયક તેનું નામ પૂછે છે. તે જવાબમાં 'રેવા' નામ પડઘાય છે અને નવલકથા પૂર્ણ થાય છે. 'તત્ત્વમસિ' નવલકથામાં પ્રકૃતિના સૌંદર્યની સાથે તેના ખોળે વસનાર આદિવાસી પ્રજા અને તેમના જીવન વ્યવહારમાં રહેલ ભારતીય સંસ્કૃતિ અને ભારતીયતાના દર્શનકરાવવાની સાથે જ તત્ત્વજ્ઞાન કે અધ્યાત્મના ભારણ વિના કથારસમાં જ ભારતીય વેદ-ઉપનિષદ-ગીતાના જ્ઞાનને ઉમેરીને જે નવો જ વિષય આપણી સમક્ષ રજૂ થયો છે તે ખરેખર નોંધનીય છે. સુશ્રી ઉપાધ્યાય, "નવી કેડી કંડારતી આ વિશિષ્ટ નવલકથા, ૧૯૯૮ સુધી ગુજરાતી નવલકથામાં સાંસ્કૃતિક ચેતનાના વિષયવસ્તુની ચાલતી ખોટ પુરી આપતી હોવાનું નોંધે છે."

નવલકથાનો નાયક અનિરઘાએ આદિવાસી સંસ્કૃતિના અભ્યાસાર્થે ભારત આવે છે. પોતાના મનમાં અનેક અઘતન સંસ્કારો અને આધુનિકતાની તેમજ વિકાસની દૃઢમુદ્રા સાથે લઈને આવેલો નાયક આદિવાસી પ્રજાના સહવાસથી જે મનોમંથન અનુભવે છે અને ભારતીય સંસ્કૃતિને જાણે છે. તેઆ કૃતિનો આધાર બને છે. તેની ડાયરીમાં નોંધાયેલી ઘટનાઓ અન્ય વાચક દ્વારા આપણી સમક્ષ રજૂ થાય છે. કથામાં સળંગસૂત્રતા જળવાતી નથી. તેમ છતાં કથારસમાં ભંગ પડતો નથી. આ બાબત કૃતિને વિશિષ્ટ બનાવે છે. નાયક ટ્રેનની મુસાફરી દરમ્યાન જ બે જુદા ધર્મના લોકોને એક સાથે પોતપોતાની પ્રાર્થનાઓ કરતો જુએ છે ત્યારથી તેના મનમાં આ દેશની જુદા જુદા ધર્મોની પ્રજા આટલા વર્ષોથી એક સાથે શાંતિથી વસવાટ કરે છે તેના વિશે વિચારો આવ્યા કરે છે. ત્યારબાદ આદિવાસી કેન્દ્ર પર પહોંચ્યા બાદ કીકાવેદની વાતો, બિતુબંગાની કારીગરી, કમળાની નિસ્વાર્થ સેવા, પુરિયાનો મસ્ત મિજાજ આ બધું જોઈને તેના ભૌતિકવાદના વિચરો સાથે આ બધી ઘટનાઓના મૂળમાં રહેલી કુટુંબભાવના, બીજા પ્રત્યેની લાગણી, આસ્થા, શ્રદ્ધા વગેરેનો પરિચય થયા કરે છે. આદિવાસી કેન્દ્ર પર પહોંચ્યા પછી નાયક જાણે છે કે આ અભણ, ગરીબ, સુખ- સગવડના અભાવ વચ્ચે પણ આદિવાસીઓના ચહેરાની અને મનની શાંતિ અઢળક સુખ-સગવડ ધરાવતાં માનવીઓમાં જોવા મળતી નથી. જે અભણ- ગરીબ આદિવાસી પ્રજાની નાયકને ચીડ હતી તે જ પ્રજા તેમના કાર્યો, તેમનામાં રહેલ અખૂટ પ્રેમ, સેવા ભાવનાથી, આગળ જતા નાયકના દિલમાં જગ્યા બનાવી લે છે. સુપ્રિયા જેવી ભણેલી ગણેલી યુવાન સ્ત્રી આમ આ

આદિવાસીઓની વચ્ચે રહે છે. તેનું કારણ તેની આણસમજ કે અંધશ્રદ્ધા નથી પણ આદિવાસી જાતિ દ્વારા સચવાતી પરંપરા અને તેમની પ્રામાણિકતા, નિષ્ઠા, સેવાભાવના, તેમની પોતાના કાર્યો પ્રત્યેની પ્રતિબદ્ધતા છે. આદિવાસીઓની કળાને લેખકે ખૂબ સુંદર રીતે બિતુબંગાની કલાકૃતિ અને પુરિયાના ગીતોમાં સાંકળી લીધી છે. આ સાથે જ નર્મદા નદીના વાર્ણનો, જંગલોના પ્રાકૃતિક સૌંદર્યને અદ્ભુત રીતે કથામાં રજૂ કરેલ છે. શાસ્ત્રીજી દ્વારા ધર્મ- અધ્યાત્મકતાની વાતો તેમજ રીત-રિવાજો પાછળ રહેલા કારણોની ચર્ચાથી ભારતીય પરંપરાની સાચી ઓળખ કરાવી છે. આ દેશ તેની સંસ્કૃતિ જેના પર ટકી રહી છે તેનો પાયો ધર્મ નથી પણ અધ્યાત્મકતા અને શ્રદ્ધા છે. શાસ્ત્રીજી દ્વારા સિંહસ્થમાં લગ્ન નિષેધ, પીપળાના પવિત્રપણા પર, નર્મદાની પરિક્ષા વગેરે પાછળ રહેલા તાર્કિક કારણો રજૂ કરાવ્યા છે. નર્મદા નદીની પરિક્ષાની પરંપરા અને તેને સાચવવા માટેની નદીકિનારાના લોકોની ભાવનાને પણ ખૂબ સુંદર રીતે સંકલિત કરી છે. કાલેવાલી મા અને ગંડુ ફકીર દ્વારા અંધશ્રદ્ધાને વધારવાના બદલે તેનો ભોગ બનતા લોકોને બચાવવા થતા પ્રયત્નો સારી રીતે રજૂ થયા છે.

દેશમાં કે વિદેશમાં એકાદ પ્રાણી કે પક્ષીની નસલનું અસ્તિત્વ જોખમમાં પડે તો આખી દુનિયા તેને બચાવી લેવા તૈયાર થઈ જાય છે. પણ માણસની આખી સંસ્કૃતિ, તેની પરંપરા, તેના જીવનની ધરોહર સમૂળગી નાશ પામે તો તેને પરિવર્તન ગણીને વધાવી લઈએ છીએ. આ વાત યોગ્ય નથી. આધુનિક વિકાસમાં આપણે આગળ હોવું જોઈએ પણ આપણી પરંપરાઓ પણ આપણી સાથે હોય એવી રીતે વિકાસનો માર્ગ પસંદ કરવો જોઈએ. સાંસ્કૃતિક રીતે ટકી રહીને, પરંપરાને જાળવી રાખીને વિકાસ સાધવાની કળા આપણી પાસે છે તો તેનો ઉપયોગ કરવો જોઈએ. આધુનિક પરિવર્તનના સ્વીકાર માટે સંસ્કૃતિનો નાશ કે તેનો ત્યાગ જરૂરી નથી. એ વાત આ કથા પરથી આપણે ખૂબ સારી રીતે સમજી શકીએ છીએ.

ભારતીય સંસ્કૃતિનું ચિંતન કરતી, પ્રકૃતિ પરિવેશ ધરાવતી 'તત્ત્વમસિ' નવલકથામાં ભારતીયતાના દર્શન થાય છે. શરૂઆતમાં નાયકને ભારતીય સંસ્કૃતિ અને આદિવાસી પ્રજા પ્રત્યે ચીડ રહે છે. પણ સમય જતાં ભારતીય સંસ્કૃતિને જાણી, આદિવાસી પ્રજાની નિષ્ઠા, પ્રેમને ઓળખીને નાયક એમનો પોતાનો બની જાય છે. કથામાં નાયકના માધ્યમથી ભારતીયતાની સુંદર વાતો રજૂ કરેલ છે. ભિન્ન ભિન્ન ભાષાઓ, અલગ રીતરિવાજો, સાવ અલગ પરિસ્થિતિઓમાં ઉછેર, જુદા જુદા ધર્મો આમ છતાં કોઈક એવું તત્ત્વ છે જે આ બધાય લોકોમાં અજબનું સામ્ય ધરાવે છે. અઢળક સુખ સગવડ ધરાવતા માનવીઓને પણ આટલી સાહજીક અને નફકરી અવસ્થા ભાગ્યમાં હોતી નથી જેટલી આ જંગલોમાં સંશાધન કે સગવડ વિના જીવતા આદિવાસીઓમાં જોવા મળે છે. 'તેમના માટે નદી લોકમાતા કહેવાનું નહીં અનુભવવાનું અને જીવવાનું સન્માન છે. લેખકે શાસ્ત્રીજીના માધ્યમથી ભારતીય પરંપરાઓ, ધાર્મિક વિધિઓ પાછળ રહેલા તત્ત્વજ્ઞાનને ખૂબ સુંદર રીતે રજૂ કરેલ છે. આ દેશમાં અનેક વિવિધતા ધરાવતા ધર્મો, પરંપરા, પ્રજા છે. તેમ છતાં તેઓ એક તાંતણે બંધાયેલા છે. ભારતીય સંસ્કૃતિના મૂળ આ તાંતણા સાથે જોડાયેલા છે. પરિવર્તનના નામે થતા રિવાજો-પરંપરાની અવગણના અટકી શકે તેની સાથે જ બદલાતી સંસ્કૃતિના કારણે જીવન સુખસગવડ ભર્યું બને છે પણ જીવનનો મૂળ હેતુ નાશ પામે છે તેનો અહેસાસ લેખકે કરાવ્યો છે.

સંદર્ભ ગ્રંથો

૧. ભદ્ર, ધ્રુવ (૨૦૧૯). 'તત્ત્વમસિ' -પુન: મુદ્રણ
૨. વ્યાસ, ગુણવંત (૨૦૦૮). પુરસ્કૃત નવલકથાઓ
૩. રાવ, લઅજય (૨૦૦૩). ગનવકથામાં સમય સંદર્ભ અને સંકલ
૪. શાહ, સુમન (૨૦૦૨). કથાસિદ્ધાંત